

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

Голубєва Н. Ю.,

*доктор юридичних наук, професор,
зав. кафедри цивільного процесу*

Національного університету «Одеська юридична академія»

ВИПАДКИ ЗАСТОСУВАННЯ СУДАМИ ПРИНЦИПУ РОЗУМНОСТІ

Принципи справедливості, добросовісності, розумності мають суттєве значення для розвитку цивільно-правових відносин та в забезпеченні належного судового захисту прав суб'єктів цих відносин.

Ці принципи неможливо переоцінити в сучасному цивільному праві. Вони використовуються для: по-перше, визначення меж допустимого здійснення суб'єктами цивільних прав; по-друге, для заповнення прогалин у законодавстві. Принципи добросовісності, розумності й справедливості конкретизуються під час застосування норм цивільного права судом (у тому числі третейським) для встановлення змісту прав і обов'язків сторін зобов'язань за відсутності прямого врегулювання відносин законом, договором, звичаями ділового обороту й за неможливості використання аналогій закону й права.

Принцип розумності в праві означає відповідність поведінки індивіда соціальному досвіду, усвідомленість, вмотивованість, обґрунтованість, логічність, доцільність його поведінки. Але це погляд з боку самого суб'єкта.

Думаємо, що для цивільного права таке визначення не є вірним, адже нам необхідно встановити не розумність суб'єкта з точки зору відповідності його поведінки рівню його власного досвіду, знань тощо. Нам необхідно встановити розумність суб'єкта з точки зору відповідності його поведінки поведінці «середньої людини», тієї абстрактної поведінки, яка визнається в цьому суспільстві як «звичайна» поведінка в подібній ситуації людини із середнім рівнем інтелекту, виховання тощо, яка визнається «еталоном поведінки».

При визначенні принципу розумності ми стикаємося із специфічними термінами: «розумові здібності», «розумовий досвід людської особистості», «самосвідомість», «вільна воля» тощо, що, можливо, може нас зорієнтувати на те, що принцип розумності є більш суб'єктивним, навіть більше, чим принцип добросовісності, але на відміну від добросовісності, що є характеристикою совісті людини, обтяженої або не

обтяженої знанням про можливе завдання шкоди іншій особі, розумність характеризує об'єктивну сторону дій особи. Ця об'єктивність виражається в тому, що поведінку особи співвідноситимуть із поведінкою «середньої людини», яка має «середній» рівень досвіду, знань.

В англійському праві поняття «розумна людина» (reasonable man) використовується дуже широко й визначається як «звичайний громадянин», тобто «людина з автобусу» [1].

Розум або принцип розумності також називають у літературі одним із джерел права. За певних історичних і законодавчих умов він може претендувати на статус форми права. Роль розуму істотно розрізнятиметься у відкритих і закритих правових системах. Презумпція безпрогалиності законодавства романо-германських держав звужує сферу регулюючої дії розуму. У відкритих системах багато прогалин, і розум визнається самостійним джерелом права, покликаним їх заповнити. Особливої значущості ця ознака набуває для звичаїв, які широко й тривало застосовуються й користуються загальним схваленням саме внаслідок розумності. Іншим формам права (у першу чергу нормативним правовим актам) розумність презюмується [2, с. 88].

Ще з римського права цей принцип використовується при виконанні зобов'язання. Хоч іноді вважають, що розумність у цивільному праві України стосується лише строку (терміну виконання певних дій).

Але цей критерій застосовується й у інших випадках. У відповідності до ст. 627 ЦК України, сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості.

Розумність при укладанні договору передбачається, якщо ж сторони її порушують, ЦК України містить конкретні санкції. Наприклад, якщо сторони встановлюють надто високий рівень неустойки, відповідно до ч. 3 ст. 551 ЦК України, розмір неустойки може бути зменшений за рішенням суду, якщо він значно перевищує розмір збитків і за наявності інших обставин, що мають істотне значення. Фактично маємо обмеження договірної свободи.

У 2007 році ВГСУ прийняв постанову у справі № 10/137 за позовом СПД — фізичної особи до ДП «С.». ВГСУ визнав суму стягненого штрафу в розмірі 516 102,14 грн надмірно великою та зазначив, що місцевий господарський суд не врахував положень ст. 3, ч. 3 ст. 509 ЦК, відповідно до яких загальними засадами цивільного законодавства та водночас засадами, на яких має ґрунтуватися зобов'язання між

сторонами, є добросовісність, розумність і справедливість, а також не взяв до уваги приписи ч. 3 ст. 551 ЦК. Унаслідок цього сума штрафу була зменшена [3].

Тут, думаємо, стикаються фактично два принципи зобов'язального права: свобода договору й розумність. З одного боку, сторони самі можуть визначити умови договору, а з іншого — закон обмежує договірну свободу іншим принципом/засадою — розумністю.

Відповідно до ст. 6, ч. 1 ст. 627 ЦК України, сторони є вільними в укладенні договору... з урахуванням вимог... розумності та справедливості. Таким чином, вимога щодо врахування принципу розумності є прямою вимогою закону до договору. Згідно з ч. 1 ст. 203 ЦК України, зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства. Тому недотримання принципу розумності при укладанні договору може бути підставою для визнання договору недійсним, щонайменше, у частині тих положень договору, які суперечать принципу розумності. Зокрема, сума неустойки (штрафу, пені), яка передбачається в договорі, має бути розумною. Виникає запитання: яка сума може вважатися розумною і як цей принцип застосовується в господарському та/або цивільному судочинстві? [4].

З огляду на вимогу розумності при реалізації свободи договору, яка передбачена ст. 527 ЦК України, зауважимо, що розумністю мають керуватися не тільки сторони договору, визначаючи адекватні не занадто обтяжливі права й обов'язки, але й суд, визначаючи межу договірної свободи.

У зв'язку з непоодинокими випадками, коли суди зменшували неустойку нерозмірно до основного боргу (наприклад, наведена справа, коли пеня була зменшена судом і стала у 58 разів менше основного боргу), що ставить під сумнів виховний та забезпечувальний характер неустойки, пропонуємо викласти ч. 3 ст. 551 ЦК України таким чином: *«розмір неустойки може бути зменшений судом за заявою боржника, якщо він значно перевищує розмір збитків і за наявності інших обставин, що мають істотне значення, але не більше ніж у два рази. Якщо неустойка була передбачена договором, у виняткових випадках суд може зменшити розмір неустойки більше ніж у два рази, об'рунтовавши нерозмірність неустойки наслідком порушення зобов'язання»*.

Так само й у випадках відшкодування моральної шкоди справедливість разом із розумністю є тим критерієм, що орієнтують правозастосовувача при визначенні відповідних сум відшкодування моральної шкоди.

При цьому вважаємо, що вимога справедливості орієнтує на намагання максимально повно компенсувати моральні страждання, а вимога розумності — адекватно порушенню відшкодувати шкоду, не порушуючи права порушника, адже постраждалий не повинен «збагачуватися» за рахунок відшкодування моральної шкоди. У всіх випадках вона має носити характер адекватної (щодо обох сторін зобов'язання) компенсації.

Таке саме значення має й вимога «розумності» у ст. 749 ЦК України, відповідно до якої обов'язки набувача за договором довічного утримання (догляду) не були конкретно визначені, або в разі виникнення потреби забезпечити відчужувача іншими видами матеріального забезпечення та догляду спір має вирішуватися відповідно до засад справедливості та розумності.

Важливим є також застосування принципу розумності при прийнятті судом рішення про зменшення розміру відшкодування завданої шкоди, виходячи з матеріального стану фізичної особи-заподіювача шкоди (ч. 4 ст. 1193 ЦК України). Оскільки в законодавстві не міститься вказівок щодо меж можливого зменшення розміру відшкодування, такі межі мають установлюватись судом у кожному конкретному разі на підставі принципу розумності [5, с. 383].

У багатьох нормах ЦК України зобов'язального права термін «розумність» уживається щодо термінів. Наприклад, у ст.ст. 564, 519, 666, 670, 672, 678, 680, 684, 688, 690, 700, 704 та ін. Розумним заведено вважати термін, який є достатнім і обґрунтованим для належного виконання зобов'язання, що відповідає йому по суті.

Також у ЦК України термін «розумність» уживається для позначення характеристик ціни. Так, у відповідності до ст. 874 ЦК України, у разі нез'явлення замовника за одержанням виконаної роботи або іншого ухилення замовника від її прийняття підрядник має право, письмово попередивши замовника, зі спливом двох місяців від дня такого попередження продати предмет договору побутового підряду за *розумну ціну*, а суму виторгу, з вирахуванням усіх належних підрядникові платежів, внести у депозит нотаріуса на ім'я замовника.

А у ст. 903, 931 ЦК України йдеться про «розумну плату» як оплату виконання виконавцем послуг і експедитором, у ст. 919 — як провізну плату.

Розумність або нерозумність поведінки сторін чи строку виконання зобов'язання може бути визначена тільки судом, за умови врахування фактичних обставин у справі.

Література:

1. Бакалінська О. О. Добросовісність і розумність в цивілістичній концепції здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав [Електронний ресурс] / О. О. Бакалінська // Вісник НТУУ «КПІ». Серія: Політологія. Соціологія. Право. — 2011. — Вип. 3(11). — Режим доступу: <http://visnyk-psp.kpi.ua/uk/2011-3/31.pdf>
2. Бошно С. В. Доктринальные и другие нетрадиционные формы права / С. В. Бошно // Журн. рос. права. — 2003. — № 1. — С. 82-91.
3. Постанова Вишого господарського суду України від 6 березня 2007 р. у справі № 10/137 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. — Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/506302>
4. Белкін М. Л. Застосування принципу розумності в господарських та цивільних спорах [Електронний ресурс] / М. Л. Белкін, Ю. Л. Белкіна // Вісник господарського судочинства. — 2009. — № 1. — Режим доступу: <http://radnuk.info/statti/227-gosp-prava/14565-2011-01-18-05-27-05.html>
5. Отраднава О. А. Принципы справедливости, разумности, добросовестности в недоговорных обязательствах, возникающих из нанесения вреда в гражданском праве Украины / О. А. Отраднава // Альманах цивилистики : Вип. 2. — Киев : Правова єдність, 2009. — С. 382-384.

Притика Ю. Д.

д.ю.н., професор,

*професор кафедри правосуддя юридичного факультету
Київського національного університету ім. Т. Шевченка*

ПОЄДНАННЯ ПУБЛІЧНИХ ТА ПРИВАТНИХ ЗАСАД В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Поєднання публічних та приватних засад в цивільному процесі — це відображення сучасного етапу розвитку цієї галузі права, яке має своїм корінням історичні підходи до з'ясування сутності цивільної юрисдикції. Пошук оптимальних варіантів їх співвідношення надає можливість збалансувати інтереси держави та громадянина в системі здійснення правосуддя у цивільних (приватних) спорах та дозволяє забезпечити ефективний захист прав та інтересів громадянина.

Нове розуміння ролі приватноправового регулювання в цивільному процесі, пов'язане з більшою реалізацією принципів диспозитивності, змагальності, відмови від активної участі суду в процесі доказування, збільшення ролі нотаріату, альтернативних способів вирішення спорів, удосконалення системи приватноправової юрисдикції, що, в комплексі, сприяє підвищенню ефективності вітчизняної системи цивільної юрисдикції.